

Մ.Գ. Մանասյան, Գ.Մ. Գսպոյան

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

Հոդվածում Գեղարքունիքի մարզի օրինակով քննարկվել են կայուն զարգացման տեսական, մեթոդաբանական և կիրառական բնույթի հիմնահարցերը: Կայուն զարգացման տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական բաղադրիչների և դրանց փոխադարձ կապերի SWOT վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտել և գնահատել մարզի մրցակցային առավելությունները, զարգացման հնարավորություններն ու ռիսկերը, ուժեղ և թույլ կողմերը, հիմնախնդիրներն ու մարտահրավերները: Դրանց հիման վրա առանձնացվել են մարզի հեռանկարային զարգացման առաջնահերթություններն ու գերակայությունները:

Առանցքային բառեր. կայուն զարգացում, մարզ, ենթակառուցվածքներ, տարածաշրջանային քաղաքականություն, բնօգտագործում, բնապահպանություն, զբոսաշրջություն:

ՀՀ տնտեսության տարածքային արդյունավետ կազմակերպումը և դրա հետ կապված տարածաշրջանային (ռեգիոնալ) քաղաքականությունը մեր կարծիքով պետք է ընթանան երկու հիմնական ուղղություններով՝ 1) սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարածքային անհամաչափությունների կրճատում և աստիճանական վերացում, 2) մարզերի համաչափ և կայուն զարգացման ապահովում:

Կայուն զարգացման տեսաբաններից ոմանք փորձել են ՀՀ օրինակով տեղայնացնել հասարակության կայուն զարգացման հայեցակարգը [1, 2]: Սակայն, նրանք կայուն զարգացման հայեցակարգը վերլուծել են հիմնականում ամբողջ երկրի կամ առանձին քաղաքների (Երևան, Գյումրի) կտրվածքով: Մինչդեռ, տարածական ասպեկտները, մասնավորապես մարզերի, համայնքների զարգացման հիմնահարցերը կայուն զարգացման համատեքստում գրեթե անտեսվել են: Կարևորելով մարզերի և համայնքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման անհամաչափությունների ըստ ամենայնի նվազեցման խնդիրը, որոշակի աշխատանքներ են կատարվել լեռնային տարածաշրջանների և առանձին մարզերի կայուն զարգացման հիմնահարցերի վերլուծության ուղղությամբ [3, 4, 5]:

Տարածքային կայուն զարգացման նոր ռազմավարությունը, դրա հետ կապված մարտավարական ծրագրերն ու գործողությունները կարող են զգալիորեն նպաստել տարածքային անհամաչափությունների նվազմանը, մարզերի և առանձին համայնքների համալիր զարգացմանը: Նոր ռազմավարության հիմքում դրված է «Տնտեսական աճից դեպի կայուն զարգացում» կարգախոսը: Դրա իմաստն այն է, որ երկրի տնտեսական վիճակը և զարգացման մակարդակը որոշելու համար միայն տնտեսական ցուցանիշները բավարար չեն, որովհետև կայուն զարգացումը բնութագրվում է որպես զարգացման տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական գերակայությունների միջև օպտիմալ ներդաշնակություն՝ փոխհամաձայնության կամ փոխզիջման հիմքի վրա:

Մարզերի կայուն զարգացման նախադրյալների, արտաքին և ներքին գործոնների, ինչպես նաև կայուն զարգացման տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական բաղադրիչների փոխկապակցված վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտել մարզերի ուժեղ և թույլ կողմերը, մրցակցային առավելությունները, զարգացման հնարավորություններն ու մար-

տահրավերները: Այդ նպատակով ընդհանուր գծերով իրականացրել ենք կայուն զարգացման բաղադրիչների և դրանց փոխադարձ կապերի SWOT վերլուծություն, որի ընթացքում մշտապես դիտարկման կենտրոնում են եղել այն օբյեկտիվ տվյալները, որոնք վերաբերում են բնական միջավայրին, բնակչությանը և տնտեսությանը:

Հարկ է նշել, որ մարզի կայուն զարգացման վերջնական նպատակների, դրա վրա ազդող գործոնների, մեխանիզմների, գործընթացների կառավարման մեթոդների վերաբերյալ կատարված խորը և հանգամանալից վերլուծությունների հիման վրա անհրաժեշտ է մշակել մարզի կայուն զարգացման հայեցակարգ, որը կներառի նպատակաուղղված նոր ռազմավարությունը, դրա իրատեսական գնահատականը, հիմնախնդիրների ճշգրիտ որոշումն ու սահմանումը, ճյուղերի, ոլորտների զարգացման առաջնահերթությունները, դրանց ռեսուրսային ապահովման հնարավորությունները, մրցակցային առավելությունները, դրանք ուժեղացնելու ու իրացնելու ձևերը:

ՀՀ մարզերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առկա անհամաչափությունները և կայուն զարգացման բնույթը գնահատելու համար նախ անհրաժեշտ է ընտրել մարզերի տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական զարգացման հիմնական ցուցանիշները: Այդ առումով փորձ է արվել 5 տնտեսական, 7 սոցիալական և 4 էկոլոգիական ցուցանիշների և դրանց գումարային գործակիցների միջոցով վերլուծել մարզերի տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական զարգացման փոխադարձ կապերն ու հարաբերակցությունները, կայուն զարգացման հիմնահարցերը [6]: Նշված հետազոտության արդյունքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առավել սերտ են մարզերի տնտեսական և սոցիալական զարգացումը պայմանավորող կապերը: Ընդ որում տնտեսական և սոցիալական առումներով ավելի լավ վիճակում գտնվող մարզերը՝ Սյունիքը և Կոտայքը էկոլոգիական առումով գտնվում են առավել անբարենպաստ վիճակում, իսկ Գեղարքունիքն այն մարզերի թվին է պատկանում, որոնք բնութագրվում են տնտեսական և սոցիալական զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակով և էկոլոգիական անմխիթար վիճակով: Մինչդեռ մարզն ունի բոլոր անհրաժեշտ հնարավորություններն ու նախադրյալները կայուն և հավասարակշռված զարգացման համար:

Գեղարքունիքի մարզի տեղը և դերը ՀՀ տնտեսական համալիրում ներկայումս նախ և առաջ որոշվում է գյուղատնտեսության, առաջին հերթին՝ հացահատիկային մշակաբույսերի և կարտոֆիլի ցանքերով և արտադրությամբ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասնաբուծությամբ: Այդուհանդերձ, մարզի մասնաբաժինը հանրապետության ընդհանուր ՀՆԱ-ում վերջին տարիներին նվազել է՝ 2018թ. այն կազմել է 3.9 %, իսկ 2022թ.՝ 2.8 %: 2011-2022թթ. ՀՆԱ-ն մեկ շնչի հաշվով ՀՀ միջին ցուցանիշի համեմատությամբ 76.0 %-ից նվազել է և կազմել 43.2 %: ՀՀ միջինից մոտ 2.6 անգամ ցածր է նաև մարզի ՀՆԱ-ն մեկ զբաղվածի հաշվով: Մեկ բնակչին և մեկ զբաղվածին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշով մարզերի մեջ գտնվում է վերջին տեղում:¹

1998-2023թթ. ընթացքում մարզի տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացման միտումներն ու կառուցվածքային տեղաշարժերը վկայում են, որ առավել արագ են զարգացել շինարարությունն ու ծառայությունների ոլորտը: Այսպես, նշված ժամանակահատվածում

¹ Այս, ինչպես նաև հողվածում բերված վիճակագրական բոլոր փաստացի տվյալները վերցված են հողվածի գրականության ցանկի թիվ 7 կետում նշված աղբյուրներից:

արդյունաբերական արտադրանքի ծավալն ավելացել է 4.6 անգամ, գյուղատնտեսության արտադրանքի ծավալը՝ 1.08 անգամ, շինարարության ծավալը՝ 39.8 անգամ, ծառայությունների ծավալը՝ 7.8 անգամ, մանրածախ առևտրի շրջանառությունը՝ 4.6 անգամ:

Թեև քննարկվող ժամանակահատվածում գյուղատնտեսության աճի տեմպերը եղել են բավականին ցածր, այդուհանդերձ, մարզի տնտեսության կառուցվածքում այն շարունակել է մնալ որպես առաջատար ճյուղ: Այսպես, մարզի բաժինը ՀՀ-ում գյուղատնտեսության արտադրանքի գծով 2019թ. կազմել է 13.2 %, իսկ 2023թ.՝ 11.6 %, արդյունաբերական արտադրանքի գծով համապատասխանաբար՝ 3.3 %, և 2.0 %, շինարարության ծավալով՝ 5.0% և 4.6 %, ծառայությունների ծավալով՝ 0.8 %, և 0.8 %, մանրածախ առևտրի շրջանառությամբ՝ 1.8 % և 2.0 %: Բերված վիճակագրական տվյալների համադրությունն ու վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ թեև մանրածախ առևտրի շրջանառության և մատուցվող ծառայությունների ծավալների աճի տեմպերը արտադրության ճյուղերի համեմատ եղել են բավականին բարձր, այդուհանդերձ, դրանց մասնաբաժինները շարունակում են մնալ ցածր մակարդակի վրա:

Մարզի կայուն զարգացման հիմնահարցերի շարքում էական դեր են խաղում բնակչության կենսամակարդակի և բնապահպանության ու բնօգտագործման բարելավման հետ կապված խնդիրները: Այդ առումով բավական է նշել, որ մարզի բնակչության աղքատության մակարդակը 2008թ-2023թթ. աճել է՝ 24.8 %-ից հասնելով 35.4 %, որից 3.1 %՝ ծայրահեղ աղքատ: Աղքատության մակարդակի ցուցանիշով Գեղարքունիքը գերազանցում է միայն Շիրակի և Տավուշի մարզերին, իսկ ծայրահեղ աղքատների ցուցանիշով՝ բոլոր մարզերին:

Վերջին տասնամյակում մարզում տասնյակ անգամներով ավելացել են մթնոլորտային արտանետումների ծավալները, որոնք 2023թ. կազմել են 16,7 հազ.տ (միջին տեղ է զբաղեցրել մարզերի մեջ): Չնայած դրան, մարզում 1 շնչի հաշվով մթնոլորտային արտանետումները 2 անգամ գերազանցում են ՀՀ միջին ցուցանիշին, իսկ մեկ քառ.կմ հաշվով՝ մոտ է ՀՀ միջին ցուցանիշին: Դրան զուգահեռ առկա է թափոնների ծավալների նվազման միտում՝ կապված ոսկու հանքաքարի արդյունահանման ծավալների կրճատման հետ: Այսպես, 2019թ. առաջացած թափոնների ծավալը կազմել է 53.6 մլն.տ, 2021թ՝ 25,7 մլն.տ, իսկ 2023թ.՝ 4,1 մլն.տ: Դրա արդյունքում 2023թ. մարզը 1 բնակչի հաշվով ուներ ՀՀ-ին հավասար ցուցանիշ, իսկ մեկ քառ.կմ-ի հաշվով՝ ՀՀ-ից 2 անգամ ցածր ցուցանիշ:

Մարզում տնտեսական օգտագործման ջրի առկա ընդհանուր ծավալը 2023թ. կազմել է 75,5 մլն.խոր.մ, որը մեկ բնակչի հաշվով մարզերի մեջ առավել ցածր ցուցանիշներից է:

2016-2023թթ. ընթացքում շուրջ 4,6 անգամ ավելացել են մարզում գոյացած կեղտաջրերի ծավալները և հասել 17,8 մլն.խոր.մ-ի, որից չափորոշային մաքուր են ընդամենը՝ 0,7 մլն.խոր.մ-ը, ոչ բավարար մաքրված՝ 0.2 մլն.խոր.մ-ը, աղտոտված՝ 15,4 մլն.խոր.մ-ը: Կեղտաջրերի մաքրման վիճակը վերջին տարիներին զգալի անկում է ունեցել: Արդյունքում մարզի տարածքում աղտոտված կեղտաջրերի բաժինը 2023թ. կազմել է 88 %, այն դեպքում, երբ ՀՀ միջին ցուցանիշը եղել է 21,4 %:

2023թ. Գեղարքունիքը մարզերի մեջ նախավերջինն էր (վերջինը՝ Տավուշի մարզն է) բնապահպանական հարկերով և բնօգտագործման վճարներով՝ 136,9 մլն.դր., իսկ մեկ բնակչի հաշվով վերջինը, ինչը 4.7 անգամ ցածր է ՀՀ միջին ցուցանիշից: Գեղարքունիքը վերջին տեղերից մեկն է զբաղեցնում նաև բնապահպանության ընթացիկ ծախսերով, որը 2023թ.

կազմել է ընդամենը 510,6 մլն.դր. (<< 3,6 %-ը), որը խիստ անբավարար է մարզի բնապահպանական հիմնախնդիրների լուծման համար:

Գեղարքունիքի մարզի բնապահպանական հիմնախնդիրների շարքում ուրույն տեղ են զբաղեցնում Սևանա լճի էկոհամակարգի վերականգնման ու պահպանման առաջնահերթ միջոցառումները, որոնք հիմնականում վերաբերում են լճի հայելու մակարդակի բարձրացմանը, լճում ձկնորսության սեզոնների, ռեժիմների ու պայմանների սահմանմանը, լճից ոռոգման նպատակով ջրի բացթողումների ծավալների կարգավորմանը, տարբեր նպատակներով լճափի օգտագործման հարցերի կարգավորմանը:

Չնայած անառարկելի է վերը նշված միջոցառումների կարևորությունն ու նշանակությունը, այդուհանդերձ հարկ ենք համարում նշել, որ դրանք կարող են առավել արդյունավետ լինել, եթե դիտարկվեն Սևանա լճի ամբողջ ավազանի համալիրում՝ որպես մեկ ամբողջական երկրահամակարգի: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ Գեղարքունիքի մարզը << այն եզակի մարզն է, որը շրջափակված է բարձրաբերձ լեռներով և, որի ամենացածրադիր մասում էլ գտնվում է մարզի տարածքի զգալի մաս կազմող Սևանա լիճը: Այստեղից ուղղակի ակնառու է այն, որ լճի հայելուց բարձր գտնվող տարածքներում տեղի ունեցող բնական երևույթների և մարդու կենսագործունեության արդյունքները վաղ թե ուշ կհայտնվեն Սևանա լճում՝ եթե դրանց արգելակող կամ չեզոքացնող միջոցառումներ չիրականացվեն: Ասվածը հիմնավորվում է նաև այն հանրահայտ փաստերով, որ Սևանա լճի էկոլոգիական հիմնախնդիրները վերջին տարիներին հատկապես կապված են լճի առանձին ափամերձ հատվածներում ջրիմուռների կուտակման, լճի ճահճացման երևույթների ակտիվացման հետ. ֆոսֆորի և ազոտի ավելացման արդյունքում լճի ջուրը որոշ հատվածներում կանաչ գույն է ստացել (կարևոր է նկատի ունենալ նաև այն, որ Սևանա լճի ափամերձ գոտին («Սևան» ազգային պարկը) << զբոսաշրջության և հանգստի ամենաակտիվ շրջաններից է և ունի զարգացման լայն հեռանկարներ): Ուստի գտնում ենք, որ նշված հիմնախնդրի լուծման առաջնահերթ միջոցառումներից են լիճ թափվող գետերի մաքրումը կեղտաջրերից, լճի ջրի մակարդակի բարձրացմանը զուգընթաց ափամերձ տարածքների մաքրումը, խեցգետնի և ձկան որսի պայմանների խստացումն ու լճի ձկնային պաշարների վերականգնումը, արհեստական ձկնաբուծարանների գործունեության լրիվ կամ մասնակի արգելումը: Հատկապես կարևորվում է Սևանա լիճ թափվող գետերի վրա կեղտաջրերի մաքրման կայանների կառուցումը:

Մարզի կայուն զարգացման համար կարևոր է նաև համայնքների կայուն և համաչափ զարգացումը: Վերջին տասնամյակում որոշակի առաջընթաց է նկատվել մարզի համայնքների կարողությունների զարգացման ուղղությամբ. տարեցտարի ավելացել են համայնքների սեփական եկամուտների ցուցանիշները:

Մարզի կայուն զարգացման նախադրյալների և բաղադրիչների վերլուծությունը հնարավորություն է տվել պարզելու նրա զարգացման ուժեղ և թույլ կողմերը, որոնք անհրաժեշտ է հաշվի առնել մարզի գերակա ուղղությունների որոշման և կայուն ու հավասարակշռված զարգացման ապահովման համար:

Գեղարքունիքի մարզի SWOT վերլուծության արդյունքում բացահայտվել և ստորև ներկայացվում են մարզի կայուն զարգացման ուժեղ և թույլ կողմերը, հնարավորություններն ու մարտահրավերները.

Ա. Մարզի կայուն զարգացման ուժեղ կողմերն ու հնարավորություններն ըստ առանձին ասպեկտների և ոլորտների՝

1. Աշխարհագրական դիրք, բնօգտագործում և բնապահպանություն

- Սևանա լճի առկայություն, ինչը մարզին տալիս է տնտեսական, ջրաբանական, էկոլոգիական և ռեկրեացիոն հանրապետական կարևորության նշանակություն:
- Արևափայլի մեծ տևողություն, արեգակնային էներգիայի օգտագործման մեծ հնարավորություններ: ՀՀ այլ մարզերի համեմատ ամենաշատ արևային օրերի քանակ:
- Հանքային հարուստ պաշարներ (ոսկի, բազալտ, քրոմիտ, կրաքար, հանքային ջուր):
- Գյուղատնտեսական նշանակության հողային ռեսուրսներով ապահովվածություն, բերրի սևահողերի զգալի տարածքներ:
- Քաղցրահամ ջրի ամենամեծ պաշարները ՀՀ-ում (բացի Սևանա լճից Գավառ, Մարտունի և Վարդենիս համայնքների տարածքում առկա են նաև 100-1000 լ/վրկ և ավելի դեբիտով բազմաթիվ աղբյուրներ):
- Օդի համեմատաբար ցածր աղտոտվածություն:
- Հատուկ պահպանվող տարածքների (ազգային պարկ, արգելոցներ և արգելավայրեր) առկայություն, որոնք ապահովում են կենսաբազմազանության բարձր մակարդակ:
- Վերականգնվող էներգիայի արտադրության մեծ ռեսուրսների առկայություն:

2. Տարաբնակեցում և աշխատանքային ռեսուրսներ

- Տարաբնակեցման համակարգի հանգուցային բաղադրիչների՝ քաղաքների ցանցի ձևավորում Սևանա լճի ափամերձ տարածքում:
- Բնակավայրերի խմբային տեղական համակարգերի և ինքնաբավ խոշոր գյուղերի առկայություն:
- Աշխատունակ բնակչության մեծ քանակ, աշխատատեղերի զգալի բացակայություն քաղաքներում և խոշոր գյուղերում:
- Տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման համար անհրաժեշտ քանակի և որակի աշխատանքային ռեսուրսների առկայություն:

3. Ենթակառուցվածքներ և սոցիալական ոլորտ

- Ներմարզային երկաթուղային ուղևորափոխադրումների և բեռնափոխադրումների համար անհրաժեշտ երկաթգծի առկայություն, Գավառի օդանավակայանի առկայություն:
- Տարանցիկ ճանապարհներ դեպի ՀՀ Տավուշի և Վայոց Ձորի մարզեր, ուղևորափոխադրումների և բեռնափոխադրումների համար անհրաժեշտ ճանապարհների հասանելիություն և մատչելիություն, բնակչության հանրային տրանսպորտի բարձր հասանելիություն:
- Զարգացած միջպետական ավտոճանապարհների ցանցի առկայություն:
- Բնական և պատմամշակութային բազմաթիվ հուշարձանների առկայություն, զբոսաշրջության տարբեր տեսակների զարգացման համար նախադրյալներ:
- Զարգացող զբոսաշրջություն Սևանի ափամերձ գոտում, որը ստեղծում է սեզոնային բազմաթիվ աշխատատեղեր:

- Որակավորման բարձրացման դասընթացների և մեծահասակների կրթական ուսումնական կենտրոնների և բուհերի առկայություն:
- Բուժական հաստատությունների բավարար քանակ, Գավառում վերականգնողական կենտրոնի առկայություն և հասանելիություն հատուկ կարիք ունեցողների համար:
- Մշակութային հաստատությունների բավարար քանակություն և հասանելիություն:

4. Տնտեսություն

- Տեղական գյուղատնտեսական հումքային բազայի առկայություն, հացահատիկի և կարտոֆիլի մշակության ավանդույթներ և առաջատար դիրքեր ՀՀ ներքին շուկայում:
- Զարգացած գյուղատնտեսություն, որն ապահովում է շուրջ 50 հազ. աշխատատեղ:
- Արոտային անասնապահության համար զարգացման լայն հնարավորություններ:
- Խորհրդային տարիներին ստեղծված և դեռևս մեծամասամբ պահպանված արտադրական հզորություններ ու կարողություններ:

Բ. Մարզի կայուն զարգացման թույլ կողմերն ու մարտահրավերներն ըստ առանձին ասպեկտների և ոլորտների

1. Աշխարհագրական դիրք, բնօգտագործում և բնապահպանություն

- շուրջ երկու տասնյակ սահմանամերձ բնակավայրերի առկայություն, բնակչության անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրներ:
- Բնակլիմայական խիստ պայմաններ, ցուրտ և երկարատև ձմեռներ:
- Սեյսմիկ գոտում գտնվելը, բնական տարբեր վտանգավոր երևույթների՝ հատկապես սողանքների, սելավների, ջրհեղեղների և այլնի առկայություն:
- Հանքագործական արդյունաբերության զարգացման բնապահպանական ռիսկեր:
- Տեղայնացված աղտոտվածություն, հատկապես գետային ցանցում՝ կապված գյուղատնտեսական գործունեության և հանքագործական արդյունաբերության հետ:
- Աղբավայրերի ոչ ճիշտ տեղաբաշխում և գործարկում:
- Սևան քաղաքի կեղտաջրերի մաքրման կայանի բացակայություն:
- Կոյուղու կեղտաջրերի մաքրման անհրաժեշտ կայանների բացակայություն, գործող կայանների անբավարար վիճակ:
- Սևանա լճի էկոլոգիական սպառնալիքներ. լճի մակարդակի բարձրացման արդյունքում ենթակառուցվածքների և բուսածածկույթի անցնելը ջրի տակ:
- Կլիմայական պայմանների փոփոխությունների ազդեցություն կենսաբազմազանության և բնապահպանական մյուս բաղադրիչների վրա:

2. Տարաբնակեցում և աշխարանքային ռեսուրսներ

- Բնակչության և տնտեսության խիստ անհամաչափ տեղաբաշխում:
- Մարզկենտրոնի ծայրամասային դիրք և սոցիալ-տնտեսական համեմատաբար փոքր ներուժ մարզային գործառույթների լիարժեք իրականացման համար:
- Քաղաքային կենտրոնների ոչ բավարար սոցիալ-տնտեսական ներուժ և նոսր ցանց:

- Բնակավայրերի մեծ մասում աշխատատեղերի բացակայություն, մեծ թվով ծառայությունների գծով անհրաժեշտ հասանելիության բացակայություն:
- Ժողովրդագրական հիմնախնդիրներ, բնակչության ցածր ծնելիություն և բնական աճ, արտագաղթ, բնակչության ծերացման գործընթաց:
- Գործազրկության բարձր մակարդակ, հատկապես երիտասարդության շրջանում:
- Սահմանամերձ և բարձրլեռնային բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակ:

3. Ենթակառուցվածքներ և սոցիալական ոլորտ

- Միջգյուղական ճանապարհների ոչ բավարար վիճակ, բնակչության զգալի մասի համար մարզկենտրոնի տրանսպորտային անբավարար մատչելիություն:
- Կրթական համակարգի կողմից առաջարկված մասնագիտությունների և շուկայի պահանջների մեծ տարբերություն:
- Բժշկական մասնագիտությունների թափուր հաստիքների մեծ քանակ:
- Գյուղերում բնակարանային ապահովման ցածր մակարդակ:
- Տարածքային տնտեսական տեղեկատվական կենտրոնների բացակայություն, տարածքային կառավարման և նրա ծառայությունների մասին հասարակության անիրազեկություն, թույլ հաղորդակցության ցանց, թանկ և անբավարար գործող հեռահաղորդակցության ծառայություններ (հեռախոս, համացանց):

4. Տնտեսություն

- ՀՆԱ-ի ցածր մակարդակ մեկ շնչի հաշվով, բնակչության ցածր եկամուտներ:
- Մեծ կախվածություն գյուղատնտեսական ոլորտից ստացված եկամուտներից:
- Բիզնես միջավայրի և շուկայական ենթակառուցվածքների ձևավորման անբավարար մակարդակ:
- Սեփականաշնորհված հողերի մասնատվածություն, չմշակվող գյուղատնտեսական հողերի զգալի տարածքներ:
- Ոռոգման ջրի մեծ կորուստներ, հնացած ոռոգման համակարգի և գյուղատնտեսական տեխնիկայի առկայություն:
- Անասնապահական մթերքների իրացման դժվարություններ:
- Ներմարզային տնտեսական կապերի զարգացման ցածր մակարդակ:
- Հարևան մարզերի հետ տրանսպորտային-տնտեսական թույլ կապեր:
- Վարելահողերի բարձր դիրքադրության (ծովի մակարդակից՝ 1900-2200 մ) պատճառով մշակաբույսերի ընտրության սահմանափակ հնարավորություններ:

Գ. Զարգացման գերակա ուղղություններ և ծրագրեր

Մարզի հեռանկարային զարգացման ուղղություններն ու առաջնահերթությունները որոշելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել աշխարհագրական դիրքի, ռեսուրսաապահովվածության, բնակչության սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակի, տնտեսության կառուցվածքի և տարած-

քային կազմակերպման առանձնահատկություններն ու առավելությունները, առկա հիմնախնդիրներն ու մարտահրավերները:

Մարզի զարգացման հիմնական նպատակն է տարածքային համաչափ և կայուն զարգացումը, գործազրկության և աղքատության մակարդակների նվազեցումը, մարզի բոլոր տարածքների մրցունակության և ներդրումային գրավչության բարձրացումն ու բարելավումը: Դրա հետ կապված գերակա ուղղություններն են համարվում.

ա) տնտեսության դիվերսիֆիկացումը և ինտեգրումը ազգային և միջազգային տնտեսությունների հետ,

բ) գիտահենք և տեղական ռեսուրսների հիման վրա ժամանակակից արդյունաբերության զարգացումը,

գ) գիտական նվաճումների և գյուղատնտեսական նոր տեխնոլոգիաների կիրառմամբ ինտենսիվ գյուղատնտեսության զարգացումը և արդյունավետության բարձրացումը,

դ) արտադրական և սոցիալական նոր ենթակառուցվածքների ստեղծումն ու արդյունավետ տարածքային կազմակերպումը,

ե) զբոսաշրջության խթանումը՝ մարզային ճանաչելիության ու բրենդների ձևավորմամբ և ենթակառուցվածքների զարգացմամբ:

Ըստ կայուն զարգացման առանձին բաղադրիչների մարզի կայուն զարգացման այլ գերակայություններն են՝

1. Տնտեսական

1.1. Տարածքային կայուն և համաչափ զարգացումը, սահմանամերձ և բարձրլեռնային տարածքների առաջնահերթ զարգացումը:

1.2. Մարզի գյուղատնտեսական մասնագիտացման ճյուղերի՝ հացահատիկային մշակաբույսերի, կարտոֆիլի, խոշոր և մանր եղջերավոր անասնաբուծության առաջանցիկ և կայուն զարգացումը, գյուղատնտեսության արդիականացումը:

1.3. Տեղական գյուղատնտեսական հումքի (ցորեն, կաթ, միս և այլն) բազայի վրա սննդամթերքի արտադրության զարգացումը, դրանցում նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրումը: Տեղական բրդի բազայի վրա բրդի նախնական մշակման արտադրության կազմակերպումը:

1.4. Տեղական հանքային հումքի բազայի վրա մետաղների նախնական մշակման արտադրության կազմակերպումը:

1.5. Աշխատատար արտադրությունների (կարի, տրիկոտաժի, գորգագործության, կենցաղային իրերի և այլնի) զարգացումը:

1.6. Սևանա լճի արևելյան ափերի ակտիվ օգտագործումը զբոսաշրջային և հանգստի կազմակերպման նպատակներով: Մարզում զբոսաշրջային տարբեր ձևերի, հատկապես գյուղական զբոսաշրջության զարգացումը, զբոսաշրջային տեղեկատվական մարզային կենտրոնի ստեղծումը:

1.7. Միջգյուղական ճանապարհների բարեկարգումը, մարզի ամբողջ բնակչության համար մարզկենտրոնի տրանսպորտային պատշաճ մատչելիության ապահովումը:

- 1.8. Բիզնես միջավայրի ձևավորումը, մարզային շուկայական ենթակառուցվածքների ստեղծումը (ֆոնդային բորսա, զարգացման հիմնադրամ, խորհրդատվություն, մարկետինգ և այլն):
- 1.9. Տնտեսության դիվերսիֆիկացումը և համալիր զարգացումը, ներմարզային տնտեսական կապերի զարգացումը:
- 1.10. Գյուղացիական մանր տնտեսությունների խոշորացումը, արտադրության ապրանքայնության աճի ապահովումը, կոպերացիայի տարբեր ձևերի զարգացումը գյուղատնտեսության մթերքների արտադրության և դրանց վերամշակման ու պատրաստի արտադրանքի ստացման ոլորտներում:
- 1.11. Լեռնային արտավայրերի և խոտհարքների ջրարբիացումն ու արդյունավետ օգտագործումը, դեպի արտավայրեր տանող նոր ճանապարհների բարենորոգումն ու նորերի կառուցումը:

2. Սոցիալական

- 2.1. Գյուղական բնակավայրերում նոր աշխատատեղերի ստեղծումը ոչ գյուղատնտեսական ոլորտներում (զբոսաշրջային և այլ ոլորտների կլաստերների մշակման և ներդրման ճանապարհով), գյուղական բնակչության համար տարբեր ծառայությունների գծով անհրաժեշտ հասանելիության ապահովումը:
- 2.2. Քաղաքային ցանցի զարգացումը, ենթակառուցվածքների արդյունավետության բարձրացումը, մարզում տարածաշրջանային խոշոր կազմակերպիչ կենտրոնի ձևավորումը:
- 2.3. Քաղաքներում գործազրկության կրճատումը, մարզի աշխատաշուկայի կարիքները բավարարող երիտասարդ մասնագետների պատրաստումը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով ՏՏ և զբոսաշրջության ոլորտների վրա, գործատու-ուսումնական հաստատություն կապի զարգացումը:
- 2.4. Տարաբնակեցման համակարգաստեղծ գործընթացների զարգացումը տեղական և մարզային մակարդակներում:
- 2.5. Սահմանամերձ բնակավայրերի բնակչության անվտանգության և սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծումը, վարկային և հարկային նոր արտոնությունների տրամադրումը, նոր աշխատատեղերի ստեղծումը ոչ գյուղատնտեսական ոլորտներում:
- 2.6. Բարձր լեռնային և սահմանամերձ բնակավայրերի առաջնահերթ և կայուն զարգացման ապահովումը, բնակչության արտագաղթի կրճատումը, ճանապարհների բարելավումը, նոր ծառայությունների և աշխատատեղերի ստեղծումը:
- 2.7. Ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավումը, բնակչության բնական աճի ցուցանիշի բարձրացմանը միտված սոցիալ-տնտեսական համապատասխան քաղաքականության կիրառումը, առողջապահական ծառայությունների զարգացումը:
- 2.8. Մարզային և համայնքային զարգացման կառավարման կարողությունների բարելավումը:

3. Էկոլոգիական

- 3.1. Սևանա լճի և նրա ավազանի բնապահպանական համալիր-համակարգային ծրագրի մշակումն ու իրականացումը: Լճի էկոհամակարգի պահպանումը, ջրի մակարդակի

բարձրացումը, կենսաբանական բազմազանության և ջրի որակի վերականգնումը, բնական պաշարների արդյունավետ օգտագործումը:

- 3.2. Վերականգնվող էներգետիկայի տարբեր տեսակների զարգացումը, էներգաարդյունավետության մակարդակի բարձրացումը, մարզային նշանակության խոշորագույն արևային կայանների կառուցումը, իսկ անհատ տնտեսություններում և այլ օբյեկտներում արևային ֆոտովոլտային կայանների ու ջրատաքացուցիչների տեղադրումը:
- 3.3. Հողերի դեգրեդացիայի կանխումը, անապատացմանը նպաստող մարդածին գործոնների նվազեցումը, անտառային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարումը:
- 3.4. Ջրային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարումը, անուշահամ ջրի կորուստների վերացումը:
- 3.5. Կենցաղային աղբի, կոյուղաջրերի և հանքարդյունաբերության վնասակար թափոնների կառավարումը:

Հարկ է նշել որ 2018-2020թթ. ՀՀ կառավարությունը մարզի տարբեր համայնքներում իրականացրել է շուրջ 10.3 մլրդ. դրամ արժողությամբ 246 սուբվենցիոն ծրագրեր: 2021թ. տարբեր համայնքներում իրականացվել են ևս 116 սուբվենցիոն ծրագրեր մոտ 7.3 մլրդ. դրամ արժողությամբ: Սուբվենցիոն ծրագրերը հիմնականում վերաբերում են բնակավայրերի բարեկարգմանը և փողոցների ասֆալտապատմանը, բնակչության խմելու և ոռոգման ջրերով սպասարկման բարելավմանը, բնակավայրերի լուսավորմանը, վերականգնվող, մասնավորապես արևային էներգիայի օգտագործմանը, բնակավայրերի գազաֆիկացմանը, պուրակների և այգիների ստեղծմանը և այլն:

Մեր կարծիքով, մարզի տարածքում զարգացման կենտրոններ կարող են դառնալ բոլոր համայնքների կենտրոնները: Խոշոր մարզկենտրոնի բացակայության պայմաններում նպատակահարմար է առաջին հերթին դեպի այդ կենտրոններն ուղղել մարզում իրականացվող նոր ներդրումները: Դա կնպաստի մարզի բնակչության և տնտեսության ավելի համաչափ և հավասարակշռված տեղաբաշխմանը: Ընդ որում անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ մարզի համար առավել հեռանկարային են այն ճյուղերը, որոնք էկոլոգիական առումով կնպաստեն Սևանա լճի ավազանի և լճի էկոլոգիական հիմնախնդիրների լուծմանը, կայուն և համապարփակ օրգանական գյուղատնտեսության զարգացմանը, գյուղատնտեսական մթերքների անթափոն վերամշակմանը, զբոսաշրջային-ռեկրեացիոն նպատակներով համապատասխան կլաստերների մշակմանն ու իրագործմանը:

Մարզի ռազմավարական նպատակների իրագործման համար մշակման և իրականացման փուլում են գտնվում տարբեր ներդրումային (պետական, մասնավոր և օտարերկրյա) ծրագրեր 2017-2025թթ. համար (Տես, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի 2017-2025թթ. զարգացման ռազմավարություն, 2017թ.): Հարկ է նշել, որ դրանցից մի մասն արդեն իրականացվել են: *Առավել կարևոր ծրագրերն են՝*

- 1) Սևանա լճի մակարդակի բարձրացում, ջրի որակի բարելավում, կենդանական և բուսական աշխարհի վերականգնում և պահպանում:
- 2) Սևանի էնդեմիկ ձկնատեսակների վերականգնում, Սևանի իշխանի մայրական կազմի ստեղծում, ձկան վերամշակման գործարանի հիմնում, նոր աշխատատեղերի ստեղծում: Սևանա լճում ձկան և խեցգետնի պաշարների գույքագրում, հաշվառում, օգտագործման

թույլատրելի չափաքանակների սահմանում և պահպանության միջոցառումների իրականացում:

- 3) Տեղական համայնքների կլիմայի փոփոխության նվազեցման և հարմարվողականության օգուտները ցուցաբերելու նպատակով անտառների և արոտավայրերի կայուն կառավարում:
- 4) Արոտավայրերի ճիշտ կառավարում և անասնաբուծության զարգացում:
- 5) Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի սորտաթարմացման ապահովում, ցորենի, գարնանացան գարու, առվույտի, կորնգանի, ոլոռի, սիսեռի, ոսպի և եգիպտացորենի արտադրության զարգացում:
- 6) Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի մշակության ինտենսիվ տեխնոլոգիաների ներդրում, հանքային պարարտանյութերի ձեռք բերման նպատակով պետական աջակցություն:
- 7) Սևան քաղաքի կեղտաջրերի մաքրման կոլեկտորի կառուցում:
- 8) Մարզի կոշտ թափոնների կառավարման ծրագիր, աղբավայրերի կառավարում և շահագործում:
- 9) Մարտունի-Վաղաշեն-Վարդենիկ մարզային նշանակության ճանապարհի հիմնանորոգում:

Մինչ այժմ իրականացված ծրագրերը մարզում ստեղծել են հարյուրավոր նոր աշխատատեղեր, սկիզբ են դրել մի շարք հիմնախնդիրների լուծման գործընթացների և կարող են հիմք հանդիսանալ մարզի կայուն և համաչափ զարգացմանն արգելակող խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ նպատակային ներդրումային ծրագրերի մշակման և իրագործման համար:

Գրականություն

1. **Даниелян К.**, Концепция устойчивого развития: теория и практика. Ер., 1996. – 196 С.
2. **Состояние** окружающей среды Еревана. Под рес. К.Даниеляна, Ер., 2006:
3. **Манасян М.**, Проблемы устойчивого развития горных регионов РА. Известия Аграрной науки. Тбилиси. 2010. том. 8. N 4:
4. **Մանասյան Մ.Գ.**, Մանասյան Հ.Մ. Սյունիքի մարզի կայուն զարգացման հիմնախնդիրները և հեռանկարները: «Ճգնաժամային կառավարում և տեխնոլոգիաներ», Գիտական հանդես No 1 (24), 2024. էջ 43-53:
5. **Մանասյան Մ.Գ.**, Վայոց Ձորի մարզի կայուն զարգացման հիմնահարցերը: «Ճգնաժամային կառավարում և տեխնոլոգիաներ», Գիտական հանդես No 2 (25), 2024. էջ 21-29:
6. **Մանասյան Մ.Գ.**, Մանասյան Հ.Մ, ՀՀ մարզերի կայուն զարգացման մի քանի մեթոդաբանական հարցեր: Ճգնաժամային կառավարում և տեխնոլոգիաներ, N 1 (18), 2021. էջ 129-141:
7. **Գեղարքունիքի** մարզը թվերով, 2008 - 2024թթ. հրապարակումներ:

М.Г. Манасян, Г.М. Гспоян

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГЕГАРКУНИКСКОГО МАРЗА

В данной статье на примере Гегаркуника обсуждаются теоретические, методические и практические вопросы и проблемы устойчивого развития. SWOT анализ экономических, социальных и экологических компонентов устойчивого развития и их взаимосвязей дал возможность выявить и оценить конкурентные преимущества, возможности и риски, сильные и слабые стороны развития Гегаркуника. На основе этих выделены приоритетные и первоочередные направления перспективного развития марза.

Ключевые слова: устойчивое развитие, марз, инфраструктура, региональная политика, природопользование, охрана природы, туризм.

M.G. Manasyan, G.M. Gspoyan

KEY ISSUES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN GEGHARKUNIK

This article discusses theoretical, methodological and practical issues and problems of sustainable development on the example of Gegharkunik. SWOT analysis of economic, social and environmental components of sustainable development gave an opportunity to identify and evaluate competitive advantages, opportunities and risks of development, strengths and weaknesses of Gegharkunik. On the base of these components priority and primary directions of prospective development of the marz were selected.

Keywords: sustainable development, marz, infrastructure, regional policy, nature management, tourism.

Մանասյան Մաքսիմ Գառնիկի - աշխ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր (Վ. Բյուրազի անվան պետական համալսարան)

Գսպոյան Գրիշա Մելիսակի - աշխ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ (ՀՀ ՆԳՆ կրթահամալիրի ՓԾ և ՃԿ ուսումնական ստորաբաժանում)

Ներկայացման ամսաթիվը՝ 07.04.2025

Գրախոսման ամսաթիվը՝ 15.04.2025